

ભદ્રંભદ્ર નવલકથાની – ગદ્યલીલા

રમણભાઈ નીલકંઠ ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ હાસ્યલેખક છે.તેઓને સમાજસુધારાના સંસ્કારો વારસામાં મળ્યા હતા એમ એમનામાં હાસ્યવૃત્તિ જન્મજાત હતી.આ બંનેના પ્રભાવમાં તેઓ 'હાસ્યમંદિર', 'ભદ્રંભદ્ર', 'શોધમાં' વગેરે હાસ્યરસની ચર્ચા વિચારણા કરતી અને તેનું નિરૂપણ કરતી ઉત્તમ કૃતિઓ આપે છે. તેમાં 'ભદ્રંભદ્ર' એમની નોંધપાત્ર હાસ્યરસિક નવલકથા છે.સન ૧૯૯૨માં સૌપ્રથમ 'જ્ઞાનસુધા' સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી અને તે પછી સન ૧૯૦૦માં પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકાશિત થયેલ આ કથામાં લેખક જીવનના કોઈ ગંભીર વિષયને છેડીને સત્ય સમજાવવા માંગતા નથી.પરંતુ ગંભીર વિષયને અગંભીર ભાવે રજૂ કરવાનો આશય રાખે છે.તેનો ગંભીર વિષય છે સામાજિક સમસ્યાઓ.રમણભાઈ જે જમાનામાં જીવતા હતા તે વખતે સમાજ,ધર્મ,સંસ્કૃતિ વગેરે અનેકવિધ દૂષણોથી પ્રદૂષિત હતાં.ત્યારે સુધારાવાદી અને રૂઢિવાદી આગેવાનો વચ્ચે વૈચારિક મતભેદ ખૂબ ઉગ્ર બન્યા હતા.આ વિષમતા અહીં કથાની સામગ્રી બને છે.કથાસામગ્રીને અસરકારક રીતે રજૂ કરવા વ્યંગ-કટાક્ષની પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ કરે છે.

રમણભાઈએ હાસ્યરસની શાસ્ત્રીય ચર્ચા વિચારણા કરી છે. તો હાસ્યરસના નિરૂપણની સારી સૂઝ પણ એમનામાં છે. એમની આ શક્તિ અને સમર્થતાનો લાભ આ કથાને પ્રાપ્ત થયો છે. કથામાં તેઓ તત્કાલીન સમાજની સમસ્યાઓ અને રૂઢિવાદી આગેવાનોની સંકુચિત માનસિકતા ઉપર વ્યંગ-કટાક્ષનાં તીર મારે છે.અંબારામના મુખે કથાકથન કરાવે છે.જાતજાતની હાસ્યપ્રયુક્તિઓ યોજે છે. તો કેટલીકવાર કટાક્ષના તીર મારવામાં વધુ આકરા બનીને વિવેક ગુમાવી પોતાના સમયના જીવંત વ્યક્તિઓ ઉપર રોષ ઠાલવે છે.

આ કથામાં હાસ્યનું મુખ્ય પરિબળ વ્યંગ-કટાક્ષ છે. કટાક્ષના માધ્યમથી જ તેમાં પ્રસંગ, પાત્ર અને ભાષામાંથી હાસ્ય સર્જાઈ છે. તેમાં લેખકની સિદ્ધિ વિલક્ષણ પ્રસંગો છે. કથાના વિવિધ પ્રસંગો ને વિરોધાભાસ,ચમત્કાર,અસંભવ,બનાવટ,ગેરસમજ,ગોટાળા,ભ્રામકતા જેવી હાસ્ય પ્રયુક્તિઓથી રંગીને મનોરંજન કરાવે છે.

કથામાં રમણભાઈનું ધ્યાન પ્રસંગો કરતાંય પાત્રોના આંતર-બાહ્ય વૈચિત્ર્યને રજૂ કરવામાં વધુ રહ્યું છે.સનાતનીઓનું પ્રતિબિંબ ઝીલતું ભદ્રંભદ્રનું પાત્ર અહીં કેન્દ્રસ્થાને છે.શબ્દકોશમાં ભદ્રંભદ્રનો અર્થ 'જડ' કે 'વેદિયો' એવો થાય છે.એવી જ જડતા અહીં ભદ્રંભદ્રના પાત્રમાં આરોપિત થઈ છે. આર્યધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો ભદ્રંભદ્રનો અતિ ઉત્સાહ અહીં હાસ્યનું નિમિત્ત બને છે. ઉત્સાહનો અતિરેક આખરે ચિત્તભ્રમમાં પલટાય છે અને ભદ્રંભદ્ર સ્થળ, સમય કે પ્રસંગ અનુસાર બોલવા, ચાલવા કે વર્તવાનું વિવેકભાન ગુમાવીને સતત હાંસીપાત્ર ઠરતા રહે છે.ભદ્રંભદ્રની જડતા,મૂર્ખતા, લાલસા, મિથ્યાચાર આદિ નબળાઈઓને ઉપસાવવામાં લેખક અનેરી કામિયાબી મેળવે છે. કથાસૂત્ર સંભાળતા અંબારામને છાયાપાત્ર કલ્પીને એમની પાસેથી લેખકે ઘણું કામ લીધું

છે. અંબારામ ભદ્રંભદ્રના પરાક્રમોનો માત્ર સાક્ષી જ નહીં, અંતેવાસી પણ છે. ભદ્રંભદ્રના અસાધારણ તત્ત્વો સામે અંબારામનાં સાધારણ તત્ત્વો મૂકી લેખક વિચિત્રતા જન્માવે છે. અંબારામના તર્ક, ખૂલાસા, સલાહ વગેરે હાસ્ય સર્જવામાં સહાયક બને છે. આ ઉપરાંત પ્રસન્નમન્નશંકર, કુશલવપુશંકર, રામશંકર, શીવશંકર, વલ્લભરામ, સંયોગીરાજ, તંદ્રાચંદ્ર, ડચીમામા, બંબેરામ જેવાં પાત્રો પણ જીવંત બન્યા છે.

હાસ્યરસિક નવલકથામાં તેના સર્જકની નેમ તો યેનકેન પ્રકારે હાસ્યની જમાવટ કરવાની છે, તેથી અહીં સર્જકે માત્ર હાસ્યાત્મક પ્રસંગો, પરિસ્થિતિઓ, પાત્રોની વિચિત્રતાઓ આલેખીને અટકી જતા નથી, પરંતુ તેમાં ભાષા વડે હાસ્ય સર્જવા પૂરી જહેમત ઉઠાવી છે. ભાષાનાં જુદાં જુદાં રૂપોને ઉપયોગમાં લઈ તેમને હાસ્યાર્થે પ્રયોજવામાં સવિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. એ હાસ્ય નવલકથાનો વિશેષ ગુણ બને છે.

કથામાં ભાષા પાસેથી વિશેષ રીતે કામ લેવાયું છે. સંસ્કૃતપ્રચૂર શૈલી, ભાષાની ગેરસમજ, બોલી વૈચિત્ર્ય, વિવિધ અલંકાર, તળપદા શબ્દ પ્રયોગ એમ અનેક રીતની અરૂઢ ભાષાને યોજે છે. અહીં તેઓ પ્રાચીનવાદીઓની સંકુચિતતાની સાથે તેમના સંસ્કૃતભાષા તરફના વધુ લગાવની ઠેકડી ઉડાવવાની નેમ રાખે છે એટલે કથાનાયક ઉપરાંત મોટાભાગનાં પાત્રોના મુખે ભારેખમ, કૃત્રિમ સંસ્કૃત ભાષા મૂકી મનોરંજન કરાવે છે. ભદ્રંભદ્ર, પ્રસન્ન મનશંકર, વલ્લભરામ, કુશલવપુશંકર જેવા પરંપરાગત માનસિકતા ધરાવતાં પાત્રો સ્વદેશનું બધું ઉત્તમ પશ્ચિમનું બધું જ અધમ એવું માને છે. તેમની બોલચાલમાં પણ ક્યાંય અંગ્રેજી શબ્દ ભૂલથી ઉચ્ચારાય ન જાય તેની કાળજી રાખે છે. સંસ્કૃત ભાષા વધુ ઉપયોગમાં લેવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે. ભદ્રંભદ્ર અંગ્રેજી શબ્દ સ્ટેશનને બદલે ‘અગ્નિસ્થાપનસ્થલ’ એવો સંસ્કૃત શબ્દ ઉપયોગમાં લે છે. ઉપરાંત વાતચીત દરમિયાન તે ‘આર્યનીતિરીતિગીતિધીતિપીતિભીતિ’ જેવા પારવાર દુર્બોધ શબ્દો યોજે છે. પ્રસન્નમનશંકર પણ “આપ સારુ મેં ઘોડાગાડી મોકલી હતી” એમ કહેવાને બદલે “આપ સારુ મેં અશ્વદ્રવ્યાકૃષ્ટચતુશ્રકકારાગવાક્ષ સપાયચ્છાદને સમેતરથ પ્રેષિત કર્યો હતો” એવું કહે છે. એવી જ રીતે “આપ મુંબઈમાં રહો ત્યાં સુધી મારા મહેમાન થાઓ” એમ કહેતા નથી પરંતુ “આપ મુંબઈમાં રહો ત્યાં સુધી મમ આતિથ્યગ્રહણ ક્રિયતામ્” એમ કહે છે. કથામાં આવાં દ્રષ્ટાંતો ઠેર ઠેર વેરાયેલાં છે. હાસ્ય રેલાવવામાં તેનો અતિરેક ક્યારેક શુષ્ક બની જાય છે ખરો એમ છતાં સંસ્કૃતના અતિ લગાવ પર રોષ ઠાલવવામાં લેખક સફળ રહે છે.

સંસ્કૃતમય ગુજરાતી સામે બોલીપ્રયોગો યોજીને લેખક ક્યાંક પારસી બોલી તો ક્યાંક મારવાડી બોલીપ્રયોગો દ્વારા હળવાશ જન્માવે છે. ભદ્રંભદ્રની સંસ્કૃતમય ભાષા સામે અને ટિકિટ માસ્તરની પારસી બોલી અને ભદ્રંભદ્રની ભાષા સામે મારવાડી વેપારીની બોલી એમનાં ઉત્તમ દ્રષ્ટાંતો છે. જેમ કે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકા માગતા ભદ્રંભદ્રને સંસ્કૃત ન જાણતો ટિકિટ માસ્તર કહે છે, “શું બકેય ? આંચ તો તીકીત ઓડીસ છે.” પછી ફરીવાર કહે છે, “સાલો કંઈ મેદ થયેલોય. હું તો સમજ તો જ નહિ, કે એ શું બકેય. ટિકિટ માસ્તરને સાંભળીને જવાબમાં ભદ્રંભદ્ર કહે છે, “યવન ! તેથી હું અજ્ઞ નથી મારે મોહમયીની બે મૂલ્યપત્રિકાની આવશ્યકતા છે, તેનું વિતરણ કરવું એ તવ કર્તવ્ય છે.”¹ અહીં લેખક સંસ્કૃત મિશ્ર ગુજરાતીની સામે પારસી મિશ્ર ગુજરાતીને મૂકી વિનોદ સર્જે છે. દુકાનમાં મોઢું નાખતી ગાયને મારવાડી વેપારી હાંકી કાઢે છે ત્યારે તેના પર ગુસ્સે થઈ ભદ્રંભદ્ર કહે છે, ‘પાપી! પૂજનીય ગૌમાતાને વ્યથા કરવા તું કેમ તત્પર થયો છે ? પવિત્ર ગૌનું રક્ષણ કરવાને બદલે તું તેને બાધા ક્યા શાસ્ત્રધારે કરે છે ?’ ત્યારે મારવાડી કશું સમજ્યો નહીં તેમ છતાં ભદ્રંભદ્રને જોઈ બોલે છે, ‘ઝા ઝા, દુકાનમાંથી સણા ખાઈ જાઈસે ને સોકરાંને સીંગડું મારસે તેને હાંકે તે થારા સું લીયો ?’²

ભદ્રંભદ્ર અને ન્યાયધીશને વચ્ચેના અસંબદ્ધ વાર્તાલાપ દ્વારા પણ વિનોદ સર્જે છે. ભદ્રંભદ્રનું નામ જાણવા ન્યાયધીશના પ્રશ્નોત્તરમાં ભદ્રંભદ્રમાં 'વિદ્યામાન ભદ્રંભદ્ર' જણાવે છે ત્યારે ન્યાયધીશ ગડમથલમાં મૂકાઈ ભદ્રંભદ્રના પિતાનું નામ પૂછે છે ત્યારે ભદ્રંભદ્રના 'પ્રશ્નસ્ય અનૌચિત્યમ ?' એવા જવાબનો ન્યાયધીશ 'પરશોતા' અર્થ કરે છે. આ ઉપરાંત પણ રાજપૂત યુવાન, જેલનો કેદી, સરકસનો સકારામ મરાઠી સામેની ભદ્રંભદ્ર વાતચીતમાં વાણી વૈચિત્ર્ય ધ્યાનપાત્ર બને છે.

બોલી વૈચિત્ર્યની સાથે લેખક તળપદા શબ્દો, વિચિત્ર નામો અને વિચિત્ર શબ્દો પણ ઉપયોગમાં લે છે. તેમાં અગાડી, પછાડી, હોણ વગેરે તળપદા શબ્દો ધ્યાનપાત્ર છે. પુસ્તકોનાં નામ વર્ણાનુપ્રાસી અને વિચિત્ર છે. જેમાં 'પૂજાતા પંડિતોના પવનનું પોલાણ', 'સુધારાના ધારામાં ધરાતી ધરપત', 'ચારુતાથી ચણેલી ચતુરાઈથી ચર્ચા', 'વિધવાઓના વાળ વધારાનો વધ' વગેરે. એવી જ રીતે ભક્ષણ વ્યવસ્થા, બિલાડ બારસ, ખેદાફૂલ, કોપાફૂલ, ફૂતરીજાયા, ખટપટાબાદ, સથવાયન નૃત્યો, ગપાષ્ટકકોશ જેવા વિચિત્ર શબ્દો તેમજ 'વિદ્યાઢગ' ને બદલે 'વિદ્યાઠગ' જેવા શબ્દ પ્રપંચ હળવાશ જન્માવવામાં સહાયક બને છે.

કથામાં અલંકારોનો વિનિયોગ પણ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બને છે. લેખકે ઉપમા, દ્રષ્ટાંત, ઉત્પ્રેક્ષાદિ અલંકારો એટલા ભરપૂર માત્રામાં યોજ્યા છે કે, એમને કથામાંથી બાદ કરી નાખવામાં આવે તો કથાનું હાસ્યપોત હણાઈ જાય. લેખકે અલંકારો મુક્તપણે યોજ્યા છે. પરંતુ તેમાંય સૌથી વધુ ઉપમા, દૃષ્ટાંતનો આશરો લીધો છે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતોથી એ વસ્તુનો ખ્યાલ આવી શકશે. 'ભો ઉચ્ચાર કરી બુભુક્ષાનો પરાભવ આરંભતા હોય તેવા શોભતા દોલત શંકર', 'પાતાલમાં પેસવા ન ઈચ્છતા વિધ્યાચલ પેઠે હું', 'ફૂપનું વૃત્તાન્ત પૂછવા વૃક્ષમાંથી નીકળી આવેલ અધિદેવ સમ હું ફૂપ ઉપર ટીંગાઈ રહ્યો', 'કાળ જેવું મુખ', 'ત્રવાડીના ધમણ પેઠે વિકાસ પામતાં નસકોરાં', 'શિર પર છત્ર થઈ રહેલી શિલાસમ ચિત્ત', 'પશુ જેવી ધ્રાણ શક્તિની ઈચ્છા', 'ગાગર જેવું ગોળ શરીર', 'જેમ ચક્ષુ બંધ કરનાર આગળ રૂપ નિરર્થક છે, તેમ શ્રોત્ર બંધ કરનાર આગળ શબ્દ નિરર્થક છે', 'સૂર્ય આગળ જેમ ચાંદ્ર અદ્રશ્ય થઈ જાય છે તેમ ક્ષુધા આગળ વિવેક અદ્રશ્ય થઈ જાય છે', 'જેમ ગણિતમાં પાછળ જવાબ આપ્યા વગર દાખલો ખરોખોટો ઠરી શકતો નથી તેમ ભદ્રંભદ્રની સંમતિ વિના કોમલતા, કઠોરતાનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી', 'કલ્પવૃક્ષ પુષ્પ ઉછળતાં હોય તેમ પૃથ્વી ઉપરના ભૂદેવો મુખમાંથી ટુંકારા તથા અપશબ્દની પરંપરા કહાડી ચારે તરફ ફેંકવા લાગ્યા', 'પાતાળમાં વીજળી ઉતરે તેમ હું વેગથી ચાલ્યો', 'હાથી જેમ અનેક કાંટાવાળા વેલાઓ પગે ઘસડતો ચાલ્યો જાય તેમ કલેશકર સ્મૃતિઓ પછાડી ઘસડાતો હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.' લેખક વ્યંગ-કટાક્ષ સાધવામાં ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક અલંકારો પણ પ્રયોજે છે: 'ભદ્રંભદ્રનો પિતો ઉછળ્યો, મિજાજ હાથમાં ન રહ્યો.' 'દક્ષના યજ્ઞમાં જાણે શિવ ફૂદતા હોય', 'જાણે હસવું આવ્યું હોય તેમ કોઠી વાંકી વળી', 'પેટરૂપી મોચીને મોદકરૂપી જોડા દાંતરૂપી ટાંકણા વડે સીવવા જેટલો રોજગાર', 'માટીના પોપડારૂપી એમના વિશાળ હૃદય', 'કિડીરૂપી હજારો તર્ક', 'નામરૂપી આકાશગંગા', 'અશુદ્ધિરૂપી હરણાં નાસીને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પેસી ગયા.' આમ, આવા અનેક અલંકારો વડે લેખક પાત્રોની વિસંગતિને ઉપસાવે છે. કથામાં સહજ અને સ્વાભાવિક રીતે યોજાયેલા અલંકારો રમૂજ જન્માવવામાં પણ ખાસ ભૂમિકા ભજવે છે.

કથાના આકર્ષક ગદ્યપોતમાં કેટલીક કહેવતો, રમૂજી ઉક્તિઓ અને પંક્તિઓ દ્વારા નર્મમર્મ હાસ્ય જન્મે છે. કૌતુકરાગી સ્વભાવના રમણભાઈ જે રીતે કલ્પનો અને અલંકારોનો ઉપયોગ કરે છે તે રીતે આ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા નથી. તેમ છતાં કવચિત્ત 'રાજપૂત ગોજારો નહિ', 'કણબી નાત બહારો નહિ',

‘કારભારી કગારો નહિ’, ‘ગઘેડો બિયારો નહિ’, ‘બળદ જેવો બુડથલ અને ઢોલ જેવો પોલો,’ ‘વગર નોતરે પરોણો જેવી કહેવતો;’ ‘ભંગા એસી પીજીએ જેસી રંગનસંગ’, ‘ઘર કે જાને મર ગયે અપને મન આનંદ’ જેવી કાવ્યપંક્તિઓ તેમજ તુચ્છને પણ ઉચ્ચ બતાવતી મોક-હીરોઈક જેવી રચનાઓ હાસ્યાર્થ રજૂ કરે છે. પ્રસન્નમનશંકર દેડકાને ઉદ્દેશીને ભુજંગીમાં કહે છે તે નોંધપાત્ર છે :

“અહો દેડકા ! સત્વરં ઉત્પતંત
કરે અશ્મવૃષ્ટિ યુવા પારસીક;
ન સ્પર્શ પ્રહારો તને લેશ માત્ર,
સુધારાથી નૈપુણ્ય નૈપુણ્ય સાર.”³

એક વાક્ય રચનામાં બે વાક્યો કે વાક્યાંશો સામસામે મૂકી તેમાંથી વૈચિત્ર્ય સાધવામાં પણ લેખકની ચતુરાઈ દેખાય આવે છે. ‘જાણવું તે ખાવું છે અને ખાવું જાણવું છે, જાણ્યાથી જ ખાઈ શકાય છે અને ખાધાથી જાણી શકાય છે; બ્રાહ્મણને રૂઢિનો લાભ વિદિત છે’ એટલું જ નહીં પણ રૂઢિને બ્રાહ્મણનો લાભ વિદિત છે’, ‘દિવસ તપવા માંડ્યો તેથી અમદાવાદ આવ્યું કે, અમદાવાદ આવ્યું તેથી દિવસ તપવા માંડ્યો’, ‘પહેલાં શ્રમમાં હર્ષ ભૂલી ગયો હતો તેમ હવે હર્ષમાં શ્રમ ભૂલી ગયો’, ‘ભાન આવ્યા પછીની તેમની સ્થિતિ ભાન આવ્યા પહેલાની તેમની સ્થિતિથી બહુ ભિન્ન નહોતી’, ‘ભોજન બ્રહ્મમય બને છે, બ્રહ્મ ભોજનમય બને છે.’

‘ભદ્રંભદ્ર’માં હાસ્યરસિક નવલકથામાં લેખકમાં સારા કટાક્ષકારની કુશળતા અને સૂઝબુઝ જોવા મળે છે. લેખકની આંખે વળગે એવી સિદ્ધિ ભદ્રંભદ્રના પાત્ર દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવામાં છે. આવું પાત્ર ગુજરાતી હાસ્યનવલોમાં કદાચ ભાગ્યે જ જોવા મળશે. આ પાત્રની વિલક્ષણતાનાં અનુસંધાનમાં રઘુવીર ચૌધરીનું વિધાન ‘ભદ્રંભદ્ર કહેતાં એ નામની કથા નહીં પણ એ નામનું પાત્ર યાદ આવે છે’ ‘ભદ્રંભદ્ર’માંથી ભદ્રંભદ્રને બાદ કરો તો શું રહે”^૪ એ વિધાન સાચું ઠરે છે. હાસ્યના જ્ઞાન વડે ગુજરાતીમાં હાસ્યકથાનો અનોખો ચીલો પાડવાનો પ્રયાસ પણ નોંધપાત્ર છે. આટલી વિશિષ્ટતાઓ દાખવીને પણ રમણભાઈ દ્વારા કથાની કલાગત માવજત સંતોષજનક રહી નથી. તેમનો પ્રાચીનવાદીઓ પ્રત્યેનો આક્રોશ હાસ્ય સર્જવામાં સહાયક બને છે એમ છતાં લેખકનો આક્રોશ વ્યક્તિગત રોષમાં બદલાતાં તેઓ નિંદાલેખમાં સરી પડે છે. પોતાના સમયનાં જીવિત પાત્રોને કલ્પિત પાત્રો દ્વારા રજૂ કરી તેમાંય ભદ્રંભદ્ર માટે ‘ગાંડો’, ‘પીઘેલો’, ‘બામણો’, ‘હલકાં કરી પેટ ભરનારો’ એવા શબ્દપ્રયોગો કરે છે, પ્રસન્નમનશંકર માટે ‘નખખોદિયો’ અને કુશલવપુશંકર માટે ‘ઘરખોદિયો’ એવા અભદ્ર શબ્દપ્રયોગો લેખકને શોભા આપતા નથી. કથામાં લેખકનો આશય સુધારાનો છે પરંતુ કથાને અંતે લેખક રમણભાઈ ઉપર સુધારક રમણભાઈ સવાર થઈ જતા વર્તાય છે. હાસ્ય નિર્માણ અર્થે અનેક વિધ પ્રયુક્તિઓ ઉપયોગમાં લે છે કથામાં રમણભાઈની સર્જકશક્તિ પૂરેપૂરી ખીલે છે. ‘ભદ્રંભદ્ર’ ની લોકપ્રિયતામાં ઓટ આવી હોય એવું જણાતું નથી. આ હાસ્યકૃતિ નજરમાં રાખીને અનેક હાસ્યકૃતિઓ લખાણી છે વર્ષો પછી પણ આજે આ કથા એટલી જ વંચાય છે.

પાઠટીપ

- I. પુસ્તક: ભદ્રંભદ્ર-રમણભાઈ નીલકંઠ' સંપાદક:સતીશ વ્યાસ,શબ્દલોક પ્રકાશન પુનઃ મુદ્રણ ૨૦૦૩
- II. ભદ્રંભદ્ર-રમણભાઈ નીલકંઠ સંપાદક:સતીશ વ્યાસ,શબ્દલોક પ્રકાશન પુનઃ મુદ્રણ ૨૦૦૩,પૃષ્ઠ,૫
- III. એજન, પૃષ્ઠ,૪૪
- IV. એજન, પૃષ્ઠ,૫૪
- V. ભદ્રંભદ્ર-રમણભાઈ નીલકંઠ,સંપાદક:સતીશ વ્યાસ, પ્રસ્તાવના લેખ-'ગુજરાતી વિવેચના અને ભદ્રંભદ્ર' સતીશ વ્યાસ,શબ્દલોક પ્રકાશન પુનઃ મુદ્રણ ૨૦૦૩,પૃષ્ઠ,૭

*****

પ્રા. ડૉ. હરિભાઈ એલ. વાળા
પ્રોફે.ઈન-ચાર્જ ગુજરાતી, અનુસ્નાતક કેન્દ્ર
શ્રીમતી બી.વી. ધાણક કોલેજ,
બગસરા , અમરેલી.